

شکستی و آناهیتا: بررسی دو اسطوره مؤنث در اساطیر هند و ایران و انعکاس آن در آثار هنری

چکیده

پرستش الهیت مؤنث در اساطیر ایرانی و دین هندو از اهمیت بسیار برخوردار است. در رأس همه خدایان هندو، شکستی قرار دارد که ذات اعلای الهی مؤنث است. در جریان تحولات جامعه هندو به طور معمول الهه پرستی کاملاً جدا از عبادات خدایان مذکر نبوده است و خدایان بسیار از هر قسم در دین هندو حضور دارند. صورتی از دین هندویی خداپرستانه، پرستش خدایانو شکستی است که نقش بسیار مهمی در تفکر هندویی دارد. روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی است و در آن بیشتر از متونی با محوریت شکستی استفاده شده است تا ماهیت و کارکرد این دو الهه را مورد بررسی دقیق قرار دهد. شکستی مادر کیهان است؛ او که قدرت الهی است خالق، حافظ و نابودکننده جهان است. در آیین شکستی زن مقامی عالی می‌یابد، زیرا زن تجسد الهه انگاشته می‌شود. مقام زن در مقابل مردان، و برابری طبقات در این کیش فقط در آداب دینی ظهور دارند. اهمیت نقش آناهیتا را در فرهنگ ایران می‌توان به تأثیرگذاری این نقش و حضور معنوی آن در اندیشه دینی مبتنی بر نگرهانی از آب که عنصر حیات است و باروری که تضمین حیات است و ماندگاری و حمایت از عنصر سلطنت مشاهده کرد. می‌توان گفت آناهیتا همان جایگاهی را در نزد مردم باستان ایران که شکستی در آیین هندو داشته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مقام دو اسطوره مؤنث شکستی و آناهیتا در ادیان هندویی و ایران باستان.
۲. بررسی دو اسطوره شکستی و آناهیتا در آثار هنری.

سؤالات پژوهش:

۱. چه پیوستگی بین این دو خدایانوی شکستی و آناهیتا وجود دارد؟
۲. دو اسطوره شکستی و آناهیتا چه بازتابی در آثار هنری داشته‌اند؟

کلیدواژه‌ها: شکستی، شاکته‌ها (شکستی پرستان)، آناهیتا، خدایانوان، مادر الهی.

مقدمه

دین هندو از انواع گوناگونی از عناصر که بعضاً به‌طور کامل باهم سازگاری ندارند، تشکیل می‌شود و مجموعه‌ای را می‌سازد که از هزاران سال پیش تاکنون استمرار داشته است. در بین خدایان متعدد هندو، دو خدا که عملکرد کیهانی داشتند نسبت به بقیه جنبهٔ تفوق یافتند و در کانون پرستش هندوها جای گرفتند. یکی از آن‌ها ویشنو^۱ است، خدای استمرار و بقا در وده‌ها؛ او در خدایی به‌نام کریشنه^۲ تجسم پیدا کرد و در کتاب بهگود گیتا (حدود ۲۰۰ پیش از میلاد) خدای اعلی است. خدای دیگر شیوه^۳ است که خالق، محافظ و نابودکنندهٔ جهان مطرح شده است. از حدود ۴۰۰ پیش از میلاد از شیوه سخن گفته شده و او با رودره^۴، خدای وده‌ای، ارتباط مستقیم داشته است. پرستش با اخلاص این دو خدا (ویشنو و شیوه) در هزارهٔ نخست میلادی اهمیت روزافزون یافت و تا امروز دو صورت بسیار مهم دین هندو را تشکیل داده‌اند.

صورت‌های مختلف شکتی‌پرستی نقشی بسیار مهم و جدی در حیات دینی جامعهٔ هندو دارد. بحث خدایانو شکتی، یکی از موضوعات مهمی است که در سنت هندو مطرح می‌شود و همواره سؤالات بسیاری را در ذهن علاقه‌مندان و پژوهشگران دین هندو ایجاد می‌کند. اینکه جایگاه شکتی در میان خدایان و خدایانوان دین هندو چیست؟ قدرت و انرژی شکتی چه تفاوتی با سایر خدایان هندو دارد؟ رابطهٔ شکتی با ذات کائنات چیست؟ چه رابطه‌ای میان رستگاری نهایی انسان و شکتی وجود دارد؟ هدف این پژوهش پاسخ دادن به سؤالاتی از این قبیل است.

در کتب مختلف دربارهٔ دین و اساطیر هندو ممکن است اشاراتی به الهه شکتی را ملاحظه کرد؛ غالباً در این کتب یا آیین وده‌ئی/ براهمنی و یا خدایان شیوه و ویشنو (و تجسدهای آن) محور بحث را تشکیل می‌دهند؛ در این میان، اگر از شکتی صحبتی شود، معمولاً ذیل آیین شیوه‌پرستی است. به‌ندرت می‌توان کتابی در این زمینه یافت که بحث مستقلی دربارهٔ این خدایانو داشته باشد؛ و مقاله‌ای هم که به الهه شکتی در جایگاه ذات اعلای کائنات پرداخته باشد مشاهده نشد. (حتی در دائرةالمعارف‌های معتبر ادیان، (دو نسخه دائرةالمعارف دین، ویراستهٔ یاده و جونز، و دائرةالمعارف دین و اخلاق، ویراستهٔ هیستینگز، عناوینی مختص به شکتی ندارند). با توجه به اهمیت و جایگاه خدایانو شکتی در دین هندو، این مقاله تلاش دارد تا با استفاده از مطالعات و پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه به نقش و کارکردهای این خدایانو در دین هندو دست یابد تا به شناخت بهتر فرهنگ پیچیدهٔ هند کمک می‌کند.

اما در مورد الهه آناهیتا می‌توان گفت، ظهور ایزدبانو آناهیتا الهه‌ی آب‌ها در جمع خدایان اساطیری ایران واقعه‌ای است که تعیین تاریخ دقیق آن دشوار است. همچنان کاملاً مشخص نیست که از چه زمانی او به این نام خوانده شده است. آناهیتا یکی از ایزدبانوان مهم آیین مزدیسناست، و ما از راه یکی از یشت‌ها یعنی یشت پنجم اوستا آگاهی نسبتاً دقیقی دربارهٔ شخصیت وی به‌دست می‌آوریم. این ایزدبانو همواره جایگاه مهم خود را در حکومت‌های باستانی حفظ نموده و شاهان هخامنشی، پارتی و ساسانی با احترام از او یاد کرده‌اند. بازتاب این جایگاه مهم را در آن ادوار می‌توان

۱. Viṣṇu

۲. Kṛṣṇa

۳. Śiva

۴. Rudra

در کتیبه‌ها، مهرها، سکه‌ها یافت. در هنر دوره تاریخی هم نقشی مهم دارد؛ او گاه به صورت الهه‌ای که حضوری معنوی و جایگاهی مقدس دارد به نمایش داده می‌شود و گاه به صورت الهه‌ای که با قدرت در صحنه‌ای ظاهر می‌شود و حضورش را در سیاست به رخ می‌کشد؛ هرزگاهی هم که به صورت زنی است که در حال خرامیدن و طنازی است. روش مورد استفاده این مقاله توصیفی-تحلیلی است. بدین طریق که جزء به جزء موضوع مورد نظر بررسی و توصیف می‌شود تا از مجموع آن‌ها چشم‌انداز کلی و آگاهی جامع از موضوع حاصل آید. علاوه بر آن باید خاطر نشان کرد که موضوع در بستر تاریخی و با تأثیر و تأثرهای تاریخی آن مورد بررسی قرار خواهد گرفت. روش کار تحقیق کتابخانه‌ای است که شامل تهیه فیش و استخراج اطلاعات از منابع مکتوب و سپس تدوین و تنظیم اطلاعات به دست آمده است.

نتیجه‌گیری

دین هندو، دین اصلی مردم کشور هندوستان، و دینی مؤثر در بعضی از همسایگان آن است. دین هندو نتیجه پیچیده حدود ۵۰۰۰ سال تحول و پیشرفت فرهنگی این مردم و مشتمل بر بسیاری اعتقادات و اعمال سنتی است. سه خدای اصلی در دین هندویی برهما، ویشنو و شیوه بودند. اما بعدتر الهه شکتی جایگزین برهما شد. در بین نیروهای مؤنث کیهانی، در دین هندو از همه مهم‌تر شکتی است. پرستندگان خدایان او را نیروی حیات‌بخشی می‌دانند که وصول خدایان به اهدافشان را ممکن می‌کند.

ریشه‌های آیین شکتی را می‌توان در فرهنگ‌های دره سند پی گرفت. گرایش به پرستش شکتی یا الهه بزرگ از بومیان هند به تدریج به دین آریاییان رخنه کرد و از قرون پیش از میلاد با تأیید این پدیده در آثار دینی هندو روبه‌رو هستیم. با بسط و گسترش و عمق یافتن این گرایش، سرانجام شکتی به صورت یکی از سه سیستم اعتقادی اصلی دین هندو ظهور کرد و اهمیت بسیار یافت. شاکته (عنوانی که هم به این آیین و هم به مؤمنان آن اطلاق می‌شود) در هند رشد کرد و امروز در بنگال و آسام کیش اصلی مردمان را تشکیل می‌دهد؛ گرچه در سراسر هند و به‌ویژه در جنوب آن کشور، خدایان شکتی پرستیده می‌شود. در تنترها و اوپنیشدهای با گرایش شکتی پرستانه، پرستش الهه در صورت تنترهای را شاهدیم. شاکته‌ها وده‌ها و پورانه‌ها را مقدس می‌دانند، اما تنترها بیش‌ترین مرجعیت را برایشان دارند. اعتقادات و اعمال دینی شاکته‌ها با اعتقادات و اعمال تنترهای درآمیخته است و لذا کیش شکتی و آیین تنتره تقریباً مترادف هم هستند. در متون هندی مانند متون ایرانی خدایان بسیار مورد احترام و ستایش واقع شده است؛ در متون اساطیری ایران باستان، آناهیتا به عنوان خدای آب از اهمیت بسیار والایی برخوردار بوده است. آناهیتا هدایت و نگهداری تمام آب‌های جهان را به عهده دارد. به خاطر قدرت بسیاری که ناهید داشت، فره زرتشت به او سپرده شد تا از آن محافظت کند. آردویشور آناهیتا از چند بخش مجزا تشکیل شده است، اردوی (Aredvī) نام یک رود است که در اوستا ذکر شده است. سور (Sūrā) جزء دوم نام اوست که به معنی قوی، توانا و قادر است، فرشته آب با گردونه خود که از چهار اسب باران، ابر، تگرگ و باد تشکیل شده به نبرد با دشمنان خود می‌رود و آن‌ها را شکست می‌دهد. جزء آخر نام او، آناهیتا است که به معنای بی‌آلایش و پاک است؛ ناهید الهه‌ای است که نطفه مردان و مشیمه (رحم) زنان را پاک می‌کند. این خدایان در هنر ایرانی و هندی در قالب مجسمه‌سازی، نقاشی ترسیم شده‌اند.

فهرست منابع و مآخذ

- ارشاد، محمدرضا. (۱۳۸۶). گستره اسطوره. تهران: هرمس.
- پورداود، ابراهیم. (۱۳۴۷). اوستا (یشتها). تهران: انتشارات طهوری.
- حرم‌پناهی، ریحانه. (۱۳۸۱). «ایزدبانوان، اهوراییانی ماندگار»، کتاب ماه هنر، ۱۲۷-۱۲۲.
- داندامایف، م.آ. (۱۳۵۲). ایران در دوره نخستین پادشان هخامنشی. ترجمه روحی ارباب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- راداکریشن، سروپالی (ویراستار). (۱۳۶۷). تاریخ فلسفه شرقی و غرب، ج ۱: تاریخ فلسفه شرق، ترجمه خسرو جهاننداری، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- رسولی، آرزو. (۱۳۹۱). «آناهیتا در پارس (تحول مفاهیم، مناسک و سازمان دینی در عصر ساسانی)»، رساله دکتری رشته تاریخ، تهران: دانشگاه تهران.
- ستاری، رضا؛ خسروی، سوگل. (۱۳۹۲). «بررسی خویش‌کاری آناهیتا و سپندارمذ در اسطوره و پیوند آن با پیشینه مادرسالاری»، فصل‌نامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، ش ۱۲، ۳۲۷-۹۸.
- صدر نوری، بابک. (۱۳۹۱). «آبانگان یادمان ایزدبانوی آناهیتا». ماه‌نامه ره‌آورد گیل، ش ۲۲، ۱۱۵-۱۱۲.
- کاظم‌زاده، پروین. (۱۳۹۲). «تحلیلی بر دلایل شکل‌گیری اعتقاد به ایزدبانوان در ایران باستان»، پژوهش‌های ادیانی، ش ۲، ۷-۹۴.
- گویری، سوزان. (۱۳۸۵). آناهیتا در اسطوره‌های ایرانی، تهران: ققنوس.
- معصومی، غلامرضا. (۱۳۸۷). مقدمه‌ای بر اساطیر و آیین‌های باستانی جهان، تهران: سوره مهر.
- Embree, Ainslie T. (۱۹۷۲). The Hindu Tradition, New York, Vintagebooks.
- Flood, G. (۲۰۰۳) The Blackwell Companion to Hinduism, USA, Uk, Australia, Blackwell Pub. Ltd.
- Flood, G. (۲۰۰۰). An Introduction to Hinduism, Cambridge University Press, ۲۰۰۰.
- Grimal, P. (۱۹۸۹). Larousse World Mythology, trans. into English by Patricia Beardsworth, Hamlyn Pub. Group Ltd.
- Hopkins, Thomas J.. (۱۹۷۱). The Hindu Religious Tradition, Encino, California, Dickenson Pub. Co., Inc.
- Jones, Constance A. & Jones D. Ryan, (۲۰۰۷). Encyclopaedia of Hinduism, New York, Facts on file, Inc.
- Klostermaier, Klaus K.. (۱۹۹۸). A Concise Encyclopaedia of Hinduism, Oxford, England, One world.
- Melton, J. (۲۰۰۲). Gordon & Martin Baumann, Religions of the World, vol. ۱, California, ABC-CLIO, Inc.
- Renou, L. (۱۹۶۲). Hinduism, New York, George Braziller.
- Ricl, M. (۲۰۰۲). The cult of the Iranian goddess Anahita in Anatolia before and after Alexander, Antiquit' vivante, ۱۹۷-۲۱۰.
- Saadi-nejad, M. (۲۰۱۳). Aredur sūrā anāhitā: an India European river goddess, Analytica iranica, ۵: ۲۵۳-۲۷۴.
- “ Shaktism”, (۱۹۹۵). The New Encyclopaedia Britannica (Micropaedia), vol. ۱۰, Encyclopaedia Britannica, Inc.